

*Paweł Churski, Robert Perdał, Barbara Konecka-Szydłowska,
Tomasz Herodowicz*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej, Zakład Analizy Regionalnej, ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań; e-mail: chur@amu.edu.pl; r.perdal@amu.edu.pl; bako@amu.edu.pl; tomasz.herodowicz@amu.edu.pl

REDEFINICJA CZYNNIKÓW ROZWOJU REGIONALNEGO W ŚWIETLE MEGATRENDÓW SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH*

Streszczenie: Jako cel artykułu przyjęto określenie zakresu i systematyzację współczesnej redefinicji czynników rozwoju regionalnego zachodzącej pod wpływem uwarunkowań globalnych. Postępowanie badawcze objęło trzy etapy: (1) syntetyczne uporządkowanie podstaw teoretycznych oraz przemian koncepcji czynników rozwoju regionalnego; (2) przedstawienie wyników ustaleń określających kierunek i zakres oddziaływania współczesnych megatrendów procesów rozwoju społeczno-gospodarczego na przemiany czynników rozwoju regionalnego oraz (3) zasadniczy etap analizy dotyczący identyfikacji i charakterystyki specyfiki zmian sposobu i zakresu postrzegania czynników rozwoju regionalnego odbywających się w konsekwencji współczesnych uwarunkowań globalnych.

Słowa kluczowe: rozwój regionalny, megatrendy, redefinicja, czynniki rozwoju regionalnego

REDEFINING REGIONAL DEVELOPMENT FACTORS IN THE LIGHT OF SOCIO-ECONOMIC MEGATRENDS

Abstract: The paper aims to identify the scope and propose a systematisation of the contemporary redefinition of regional development factors, influenced by global conditions. The research process comprised three stages: (1) a brief review of the theoretical foundations and changes in the understanding of regional development factors; (2) presentation of the findings relating to the directions and impact of contemporary socio-economic megatrends on changes of regional development factors, and (3) the main body of the analysis, which identifies and describes the nature of changes in the perception of regional development factors as a consequence of contemporary global conditions.

Keywords: regional development, megatrends, redefinition, regional development factors.

* Przedmiotowe badanie zrealizowano w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki – OPUS 10-2015/19/B/HS5/00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych.*

Wprowadzenie

Zewnętrzne uwarunkowania procesu rozwoju związane są z przemianami systemu społeczno-gospodarczego, który podlega prawidłowościom transformacji zmierzającej do kształtowania się procesów postmodernizacyjnych charakterystycznych dla obecnego etapu rozwoju kapitalizmu kognitywnego¹. Przemiany te wzmacniane są globalizacją, której przejawy nasilają się wraz z postępującym procesem integracji gospodarczej. W tych nowych uwarunkowaniach prawdziwym wyzwaniem staje się efektywne oddziaływanie na czynniki rozwoju regionalnego zmierzające skutecznie do wzrostu konwergencji. Czynniki te bowiem zmieniają swój zakres, sposób interpretacji, mechanizm oddziaływania oraz różnicują się w przestrzeni, co prowadzi do ich redefinicji.

Celem artykułu jest określenie zakresu i systematyzacji współczesnych przemian czynników rozwoju regionalnego zachodzących pod wpływem uwarunkowań globalnych. Postępowanie badawcze obejmuje trzy etapy. Pierwszy etap to syntetyczne uporządkowanie podstaw teoretycznych oraz przemian koncepcji czynników rozwoju regionalnego. Drugi etap służy przedstawieniu wyników ustaleń porządkujących kierunek i zakres oddziaływania współczesnych megatrendów procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego na przemiany czynników rozwoju regionalnego. Trzeci, zasadniczy, etap analizy dotyczy identyfikacji i charakterystyki specyfiki zmian sposobu i zakresu postrzegania czynników rozwoju regionalnego odbywających się w konsekwencji współczesnych uwarunkowań globalnych.

Przedmiotowe badanie zrealizowano w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki – OPUS 10-2015/19/B/HS5/00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych*. Jego wyniki prowadzą do opracowania modelu *ex ante* czynników rozwoju regionalnego stanowiącego podstawę ich operacyjnego wskaźnikowania oraz weryfikacji empirycznej przyjętych założeń w badaniach zróżnicowań rozwojowych na różnych poziomach przestrzennych w Unii Europejskiej i w Polsce (Churski i in. 2017a, 2017b).

1. Kontekst teoretyczny i jego ewolucja

Rozwój regionalny jest procesem rozwoju społeczno-ekonomicznego zachodzącym w układzie regionalnym lub w granicach pojedynczego regionu. Jego charakter i mechanizm zdają się dalekie od jednolitej, liniowej wizji rozwoju².

¹ Rozumiany jako współczesny stan gospodarki, społeczeństwa i kultury cechujący się dematerializacją pracy (od pracy fizycznej do pracy intelektualnej) (Boutang 2012), rozwojem społeczeństwa postindustrialnego (od przemysłu i prostych operacji na rzeczach do usług i skomplikowanych kompetencji interpersonalnych) (Bell 1973), prymatem obiegu informacji nad dostępem do dóbr materialnych (od społeczeństwa rzeczy do społeczeństwa przepływów i społeczeństwa sieci) (Baudrillard 1981; Castells 2008).

² Teorie rozwoju regionalnego, analizując mechanizmy i prawidłowości procesów rozwojowych, przyjmują ich występowanie albo jako efekt zakłóceń procesu rozwoju (bazując na hipotezie rozwoju równomiernego, zakładającej, że naturalnym stanem gospodarki jest równowaga

Wynika to ze specyfiki zasobów endogenicznych poszczególnych terytoriów i ich relacji z otoczeniem, determinujących stan i przemiany czynników rozwoju wpływających na zróżnicowane trajektorie rozwojowe tych obszarów (Chojnicki, Czyż 2005). Specyfika rozwoju regionalnego bezpośrednio wynika z prawidłowości procesu rozwoju społeczno-ekonomicznego, który spontanicznie różnicuje się przestrzennie, zarówno co do wartości, jak i jakości, skutkując różnymi warunkami do prowadzenia działalności gospodarczej, a w konsekwencji różnym poziomem i warunkami życia mieszkańców (Capello 2014a). Skala tych zróżnicowań prowadzi często do spowolnienia lub wręcz zahamowania procesów rozwojowych. Ich nasilenie w warunkach kryzysu gospodarczego pierwszej połowy lat 70. XX w. doprowadziło do wzrostu zainteresowania problematyką rozwoju regionalnego³. Skutkowało to z jednej strony poszukiwaniem teoretycznych podstaw wyjaśniania prawidłowości procesów rozwojowych na poziomie regionalnym (Richardson 1973) oraz zwróceniem uwagi na zdobycze ówczesnej analizy mikroekonomicznej (Friedman 1968; Lucas 1976)⁴, czego konsekwencją były zmiana podejść w modelach makroekonomicznych (endogenizacja czynników) oraz wzrost znaczenia czynników i samego procesu rozwoju regionalnego i lokalnego w wyjaśnianiu zmian społeczno-ekonomicznych. Z drugiej strony zaowocowało nowym otwarciem dla działań interwencyjnych polityki regionalnej, która od tej pory w praktyce Wspólnot Europejskich charakteryzowała się ściśle określaną koncentracją merytoryczną i przestrzenną oraz poszerzonym zapleczem instytucjonalnym i finansowym (Pietrzyk 2007).

Czynnik rozwoju regionalnego to składnik, własność lub zdarzenie oddziałujące na zmiany stanu regionu, tj. wywierające wpływ na jego rozwój społeczno-ekonomiczny. Czynnik może być zlokalizowany w granicach regionu, stanowiąc endogeniczną determinantę rozwoju, albo może istnieć w otoczeniu regionu jako egzogeniczna przyczyna zmian rozwojowych zachodzących w regionie. Przykładowa systematyzacja czynników rozwoju regionalnego obejmuje kapitały ludzki, społeczny, materialny, finansowy, innowacje technologiczne i organizacyjne oraz zewnętrzne przepływy osób, towarów i kapitału, lub też opiera się na

i dążenie do jej osiągnięcia, podkreślanej m.in. w teoriach neoklasycznych, neokeynesowskich i w modelach fazowych), albo jako nieunikniony fenomen wynikający z naturalnych cech samego rozwoju społeczno-gospodarczego (bazując na hipotezie rozwoju nierównomiernego, zakładającej istnienie w gospodarce nierównowagi jako siły sprawczej rozwoju, wykorzystywanej m.in. w teoriach biegunów wzrostu, polaryzacji, rozwoju endogenicznego) (Gorzela 1989).

³ Jak zauważył jeden z anonimowych recenzentów, należy pamiętać, że geneza zainteresowań teoretycznych i praktycznych problematyką rozwoju regionalnego jest starsza i sięga kryzysu przełomu lat 20. i 30. XX w. oraz propozycji prezydenta Roosevelta dotyczącej realizacji polityki Nowego Ładu (*New Deal*) opartej na szeroko stosowanym interwencjonizmie państwowym. Następnie w latach 60. uruchomiono w USA największy w tym kraju program rozwoju regionalnego – Program Appalaski. W tym samym czasie w Europie w traktatach rzymskich z 1957 r. zwrócono uwagę na zróżnicowania regionalne jako istotny element polityk EWG (jednak instytucjonalizując i wdrażając działania z ponad dziesięcioletnim opóźnieniem), a we Włoszech w 1950 r. uruchomiono program *Casa per il Mezzogiorno* (więcej patrz m.in. Szlachta 1990; Churski 2009).

⁴ Wzrost znaczenia czynników i samego procesu rozwoju regionalnego oraz lokalnego w wyjaśnianiu zmian społeczno-ekonomicznych został zapoczątkowany już wcześniej przez Waltera Isarda, w latach 50., kiedy to powołano *regional science*.

ich uporządkowaniu według aspektów rozwoju regionalnego: ekonomiczne, społeczne, techniczne i technologiczne oraz ekologiczne (Churski 2008; Głuszcuk 2011; Pająk i in. 2016).

Na gruncie badań geograficznych za główną przyczynę zróżnicowań rozwoju w układzie regionalnym uznaje się przestrzenną heterogeniczność czynników rozwoju (Stryjakiewicz 2011), które z różną siłą występują, oddziałują oraz mogą być kształtowane i wzmacniane w przestrzeni ekonomicznej (m.in.: Hettner 1927; Hartshorne 1956, 1959; Whittlesey 1954; Perroux 1955; Isard 1960; Friedmann, Alonso 1964; Boudeville 1964, 1972; Paelinck 1965; Friedmann 1967).

Próby wyjaśniania procesów rozwojowych na gruncie ekonomii początkowo opierały się na teoriach traktujących przestrzeń z założenia homogenicznie. Była ona uznawana jako wtórny czynnik produkcji, o wartości determinowanej jedynie z perspektywy kosztów lokalizacji i odległości (Przygodzki 2016). W toku ewolucji podejść teoretycznych zmieniały się czynniki, które wskazywano jako istotnie kształtujące rozwój, w tym zmieniało się również podejście do przestrzeni jako determinanty procesów rozwojowych. Początkowo były to czynniki klasyczne, z jednoznacznie eksponowanym wymiarem ilościowym: ziemia, kapitał, praca, znane z prac Jeana B. Saya, Adama Smitha i Davida Ricardo, które następnie adaptowano do potrzeb neoklasycznych modeli rozwoju i poszerzono o czynniki związane z postępem technologicznym (Solow 1956; Borst, Stein 1964) oraz stosowano w podejściach regionalnych (Richardson 1973). Następnie ewoluowały one w kierunku czynników uwzględniających nowe kategorie kapitału oraz akcentujących ich wymiar jakościowy, w tym kapitał ludzki i kapitał społeczny (Romer 1986; Lucas 1988) oraz kapitał instytucjonalny (Williamson 1965; Amin 1999). Zmieniało się również ich uwzględnianie w modelach oraz interpretowanie ich oddziaływania, z dominującego na początku podejścia egzogenicznego do współcześnie silnie akcentowanego podejścia endogenicznego (Capello i in. 2016). W procesie ewolucji teoretycznej interpretacji oddziaływania czynników rozwoju na gruncie geografii ekonomicznej i ekonomii można zidentyfikować trzy zasadnicze zmiany. Pierwszą zmianą jest inne ujęcie kapitału⁵, skutkujące odchodzeniem od determinującej pozycji kapitału materialnego na rzecz uwzględniania jego odmiennych kategorii, których znaczenie w procesach rozwojowych rozpatruje się przede wszystkim w aspekcie ich jakości, a nie jedynie ilości. Stanowią je: kapitał ludzki i kapitał społeczny (Coleman 1988; Hilpert 2006), coraz częściej postrzegane łącznie zgodnie z koncepcją kapitału intelektualnego (Rybiński 2007; Makulska 2012), czy też kapitał finansowy (Camagni, Capello 2014a; Haliassos 2013). Drugą zmianę stanowią wprowadzenie, a następnie redefinicja⁶ oraz zasadnicze wzmocnienie znaczenia w procesach rozwojowych czynnika innowacji warunkowanego w dużym stopniu jakością kapitału

⁵ W literaturze przedmiotu obok dominującego trendu poszerzania znaczenia pojęciowego oraz upowszechnienia wykorzystania terminu „kapitał” obserwuje się również drugi nurt podający w wątpliwość takie postępowanie i eksponujący problemy wynikające z nadużywania tego pojęcia (Hodgson 2014; Stachowiak 2017).

⁶ Odejście od schumpeterowskiego ujęcia innowacji na rzecz postrzegania ich przez środowisko rozwoju tworzące się na danym terytorium – *milieux innovateurs* (Aydalot 1986).

ludzkiego i społecznego oraz takimi procesami, jak uczenie się przez działanie (*learning by doing*) oraz rozlewanie się wiedzy (*knowledge spillovers*) (Doloreux, Shearmur 2011; Rodríguez-Pose, Novak 2013; Olechnicka 2013). Trzecią zmianą jest pojawienie się w przestrzeni ekonomicznej tendencji do nowych form organizacji działalności gospodarczej oraz wynikających z nich korzyści, których rozwój przyspieszają współczesne megatrendy⁷ przemian społeczno-ekonomicznych: transformacja, integracja gospodarcza, globalizacja i postmodernizacja, a których najważniejsze oddziaływania usystematyzowano w kolejnej części niniejszego tekstu. Należą do nich grona (*clusters*) rozwoju, centra usług wspólnych czy sieci gospodarcze (Porter 1990, 2000; Strykiewicz 2005). Pomimo tej trzeciej prawidłowości rozwijane na gruncie ekonomii, geografii, a w końcu *regional science* teorie lokalizacji wskazujące na rolę w procesach rozwojowych przestrzeni i uwarunkowań terytorialnych (*territory matters*) przez wiele dekad nie były włączane w główny nurt ekonomii. Znaczenie tych uwarunkowań było podnoszone przez wielu autorów (m.in.: Isard 1960; Friedmann, Alonso 1964; Boudeville 1964). Jednak ze względu na trudności w ich uwzględnianiu w wolnokonkurencyjnych modelach makroekonomicznych oraz wzrost znaczenia trudno mierzalnych korzyści, w tym wieloaspektowo (niekoniecznie geograficznie) rozpatrywanej bliskości (Capello 2014b), nie znajdowały one powszechnego uznania. Sytuacja ta uległa zmianie z chwilą upowszechnienia koncepcji nowej geografii ekonomicznej (*New Economic Geography*), która ponownie zwróciła uwagę na konieczność większego uwzględniania uwarunkowań przestrzennych bazujących na teorii lokalizacji w wyjaśnianiu współczesnych procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego, prowadzących do istotnych różnicowań w układach terytorialnych (Krugman 1991a, 1991b, 1995). Z jednej strony prace Paula Krugmana i jego zwolenników otworzyły nowy etap w wyjaśnianiu procesów ekonomicznych, wykorzystując relacje trzech uwarunkowań determinujących decyzje lokalizacyjne: korzyści aglomeracji, kosztów transportu i migracji (Fujita i in. 1999; Fujita, Krugman 2004). Z drugiej strony znalazły one nie zawsze powszechnie uznawane zastosowania i stały się m.in. pretekstem do uzasadniania słuszności prowadzenia przestrzennych polityk sektorowych, czy też promowania w praktyce polityki regionalnej modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego (*Reshaping Economic...* 2009). Koncepcja Krugmana spotkała się jednocześnie z krytyką w literaturze przedmiotu wskazującą m.in. na przewartościowanie znaczenia sektora przedsiębiorstw przy jednoczesnym niedostrzeganiu znaczenia procesów społecznych warunkowanych terytorialnie. Inny nurt krytyki bazował na upowszechniającej się tezie o deterytorializacji gospodarki w związku z rozwojem technologii informacyjnych i komunikacyjnych budujących nowe warunki dla działalności gospodarczej poprzez skuteczne ograniczanie oporów odległości (Ma, Timberlake 2013). Pomimo grona zwolenników tej tezy, wykorzystujących ją do operacyjnego uzasadnienia eliminacji uwarunkowań przestrzennych, postrzeganych jako komplikujące, z modeli prognozowania procesów rozwojowych, nie zyskała ona powszechnego uznania (Markowski 2015).

⁷ Używając terminologii Johna Naisbitta (1982).

Na tym tle prowadzono coraz szerszą dyskusję na temat znaczenia terytorialnego podejścia do działań interwencyjnych, wykorzystującego koncepcje rozwoju endogenicznego, w tym kapitału terytorialnego w procesach rozwoju regionalnego (Camagni 1999, 2008; Barca 2009; Zaucha i in. 2015; Przygodzki 2016). Zwrócenie uwagi na terytorium i jego specyficzne zasoby stało się podstawą tzw. terytorializacji rozwoju i polityki regionalnej, prowadząc do zgodnej z tym reformy polityki spójności UE⁸.

Obok wskazanego zmieniającego się katalogu mechanizmów oddziaływania oraz sposobu interpretacji trzeba zwrócić również uwagę na zmieniające się uwarunkowania funkcjonowania czynników, które determinują proces rozwoju społeczno-ekonomicznego. Są one kształtowane w największym stopniu przez megatrendy przemian społeczno-ekonomicznych.

2. Uwarunkowania globalne – megatrendy

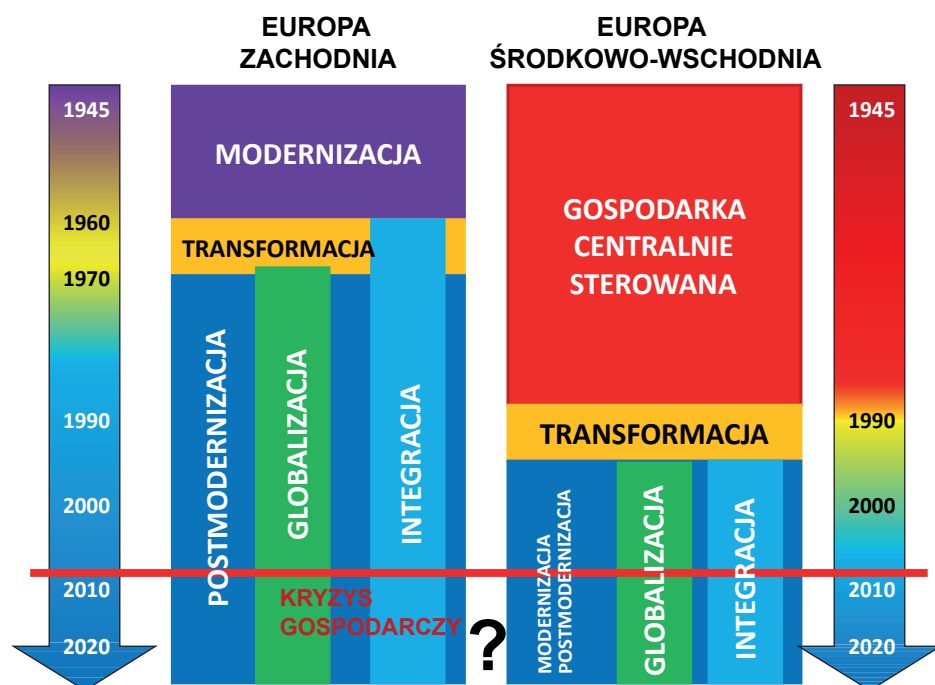
W zbiorze podstawowych uwarunkowań determinujących niepewność współczesnych procesów rozwojowych zachodzących w różnych skalach przestrzennych, których horyzont oddziaływania oraz zmienność nie są w pełni rozpoznane, wyróżnić należy cztery podstawowe megatrendy: (1) transformację, (2) integrację gospodarczą, (3) globalizację i (4) postmodernizację obejmujące związane z nimi zarówno niesterowalne, jak i sterowalne zjawiska społeczno-gospodarcze. Ich analiza została przeprowadzona zgodnie z narracją zaproponowaną przez Davida Harveya (1985, 2005, 2016) i Immanuela Wallersteina (1996, 2004; Wallerstein i in. 2013). Pierwsza z nich (Harveya) dotyczy objaśnienia mechanizmów i procesów krążenia i akumulacji kapitału, a druga (Wallersteina) w ujęciu historycznym uzasadnia te procesy. Z wykorzystaniem tych dwóch punktów widzenia podjęto próbę systematyzacji przemian społeczno-ekonomicznych w Europie po II wojnie światowej ze zwróceniem uwagi na rozróżnienie na kraje kapitalistyczne i kraje z gospodarką centralnie sterowaną (Churski i in. 2017a). Wyniki tej analizy pozwalają określić wpływ megatrendów na kształtowanie współczesnych warunków rozwoju społeczno-ekonomicznego, w tym rozwoju regionalnego i lokalnego. Ich oddziaływanie przenika się wzajemnie, tworząc wiązkę zewnętrznych w stosunku do procesów endogenicznych uwarunkowań rozwojowych, zarówno w zakresie spontanicznych zmian rozwojowych, jak również programowanej i realizowanej interwencji finansowanej ze środków publicznych w ramach polityki rozwoju. Wiązka tych uwarunkowań stanowi konsekwencję transformacji, która stymuluje procesy postmodernizacyjne specyficzne dla obecnego etapu rozwoju kapitalizmu kognitywnego (Harvey 1990; Boutang 2012). Są one wzmacniane globalizacją, której przejawy zwiększają się wraz

⁸ Wskazane tendencje pomimo toczącej się dyskusji na temat znaczenia podejścia aprzestrzennego (*place neutral approach*) i przestrzennego (*place based approach*) w interwencji rozwojowej (*Reshaping Economic...* 2009; *Regions Matter...* 2009; *How Regions Grow...* 2009; *Investing or Growth...* 2009) wpłynęły na reorientację programowania i realizacji polityki regionalnej UE zgodnie z podejściem zorientowanym terytorialnie (Barca 2009). Więcej na temat podejścia zorientowanego terytorialnie (*place based-policy*) patrz Churski (2017).

z postępującym procesem integracji gospodarczej (Huart, Verdier 2013). Zakres tego oddziaływania, ze względu na odmienną genezę, istotnie różnicuje warunki rozwojowe regionów Europy Zachodniej oraz regionów Europy Środkowo-Wschodniej (ryc. 1). O ile te pierwsze znalazły się pod oddziaływaniem wskazanych megatrendów w zgodzie z ich ewolucyjną ścieżką rozwoju, wykazującą wyraźną etapowość rozdzieloną momentami kryzysów ekonomicznych, to te drugie zostały wystawione na ich oddziaływanie w wyniku szokowej oraz głębokiej transformacji ustrojowej i gospodarczej lat 90. XX w. Zachodząca w latach 60. i 70. XX w. transformacja w krajach Europy Zachodniej związana była z procesem przejścia z jednej cywilizacji do drugiej, w tym przypadku z cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej, tj. informatycznej i postmodernizacyjnej bez zmiany systemu społeczno-gospodarczego, i prowadziła do przemian w wymiarach gospodarczym i społecznym (Bell 1973; Lyotard 1979; Toffler, Toffler 1997). Transformacja systemowa zapoczątkowana w krajach Europy Środkowo-Wschodniej również wiązała się z przejściem z cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej oraz dodatkowo z przejściem z systemu socjalistycznego do kapitalistycznego. Transformacja ta skutkująca powrotem socjalistycznej Europy Środkowo-Wschodniej do bloku państw demokratycznych, których system społeczno-gospodarczy opiera się na założeniach mieszanej gospodarki rynkowej, uruchomiła w jej regionach procesy głębokich zmian zachodzących pod jednoczesnym oddziaływaniem wszystkich wskazanych megatrendów, co bardzo często skutkowało daleko idącymi konsekwencjami gospodarczymi i społecznymi, których rezultaty nie zawsze były pozytywne. W wyniku oddziaływania wskazanych megatrendów – obok wskazanych już przemian podstaw teoretycznych ich identyfikacji i wyjaśniania – wyraźnie zarysowują się dwie dodatkowe prawidłowości, istotnie współcześnie zmieniające postrzeganie czynników rozwoju regionalnego. Pierwszą jest wzrost znaczenia uwarunkowań instytucjonalnych dla przebiegu spontanicznych procesów rozwoju i kierunkowej interwencji w jego przebieg. Druga to wzrastająca rola odporności czynników na recesje, co ma szczególne znaczenie dla procesów rozwoju regionalnego i polityki regionalnej odbywających się w warunkach postępującej globalizacji gospodarki, w tym globalizacji zjawisk kryzysowych. Uwarunkowania instytucjonalne, rozumiane za Douglasssem Northem (1990, s. 477) jako „reguły gry w społeczeństwie lub, bardziej formalnie, jako ustanowione przez ludzi ograniczenia, które kształtują ich wzajemne oddziaływanie na siebie”, związane są z jakością kapitału społecznego i w rosnący sposób determinują współczesne procesy rozwojowe (Rodríguez-Pose 2013; Rodríguez-Pose, Garcilazo 2015). Budowanie odporności regionu i jego czynników rozwoju na konsekwencje globalizacji zjawisk kryzysowych przy wykorzystaniu koncepcji *resilience* zyskało na znaczeniu w efekcie światowego kryzysu finansowego i jego negatywnych następstw w gospodarce państw i regionów UE (*Economic Crisis... 2009; Communication on a European... 2009*). Wzrost niestabilności systemów społeczno-gospodarczych i prawdopodobieństwa występowania nagłych ich zaburzeń, określanych za Nassimem N. Talebem (2007) czarnymi łabędziami (*black swans*), skutkuje koniecznością przystosowania się do tych nowych trudnych uwarunkowań, w czym pomocne

są adaptacja i rozwój koncepcji *resilience* na gruncie ekonomii. Szerokie ujęcie *resilience* generalnie interpretuje się jako zdolność wyjścia jednostek/przedsiębiorstw lub systemów społeczno-gospodarczych ze stanu zaburzenia równowagi lub szoku rozwojowego wywołanego różnymi uwarunkowaniami (Masik, Sagan 2013; Drobnik 2014). Kształtowanie tych zdolności w oparciu o wzmacnianie czynników rozwoju regionalnego w warunkach coraz bardziej dotkliwych kryzysów ekonomicznych staje się niezbędnym elementem w aktualnym programowaniu i realizacji interwencji publicznej (Gerst i in. 2009; Hudson 2010).

W tych trudnych uwarunkowaniach prawdziwym wyzwaniem staje się efektywne oddziaływanie na czynniki rozwoju regionalnego zmierzające skutecznie do optymalizacji warunków prowadzenia procesów gospodarczych i w konsekwencji poprawy poziomu i jakości życia (*Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion...* 2017).

Ryc. 1. Główne megatrendy społeczno-ekonomiczne w Europie

Źródło: opracowanie własne.

3. Kierunek i zakres przemian

Kształtowanie się nowych i rekonfiguracja istniejących spolaryzowanych układów centra – peryferie, wynikające z ewoluującego po II wojnie światowej systemu akumulacji i krążenia kapitału, prowadzi do ciągłych zmian systemów społeczno-gospodarczych. Niemal nieustannie zachodzą mniejsze lub

większe transformacje wyrażające się w rozwoju społeczno-ekonomicznym głównie kapitalistycznych gospodarek, które wzmacniane są procesami integracji i globalizacji. Procesy te zarówno z perspektywy globalnej, jak i regionalnej oraz lokalnej oddziałują na kształtowanie się czynników rozwoju regionalnego funkcjonujących w warunkach postmodernizacyjnego etapu rozwoju gospodarki kapitalistycznej. Niemniej jednak nowe światło na czynniki rozwoju regionalnego powinna rzucać, współcześnie coraz częściej podnoszona w głównym nurcie ekonomii, geograficzno-ekonomiczna (przestrzenna) perspektywa teoretyczna. Chodzi o rozpatrywanie czynników rozwoju regionalnego z punktu widzenia wpływu megatrendów, ale z uwzględnieniem specyfiki danego terytorium, która stanowi konsekwencję historycznie ukształtowanych jego własności w dużej mierze związanych z odmiennością ścieżki rozwojowej Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej.

Próba redefinicji rozpatrywanych w niniejszej pracy czynników rozwoju regionalnego zachodzących w warunkach oddziaływania współczesnych procesów i megatrendów społeczno-ekonomicznych obejmuje zbiór pięciu czynników, jak: (1) kapitał ludzki, (2) kapitał społeczny, (3) kapitał materialny, (4) kapitał finansowy oraz (5) innowacje, w ramach których wyróżnia się subczynniki wskazujące na ich aktualnie najważniejsze aspekty (tab. 1)⁹.

Tab. 1. Czynniki rozwoju regionalnego

Czynnik	Subczynnik
Kapitał ludzki	<ul style="list-style-type: none"> • sytuacja ludnościowa • stan zdrowia • mobilność • kwalifikacje i umiejętności • stan rynku pracy
Kapitał społeczny	<ul style="list-style-type: none"> • aktywność społeczna • działalność organizacji pozarządowych, organizacji i stowarzyszeń lokalnych • przedsiębiorczość • dysfunkcje społeczne
Kapitał materialny	<ul style="list-style-type: none"> • zasoby naturalne i stan środowiska przyrodniczego • infrastruktura techniczna • infrastruktura społeczna
Kapitał finansowy	<ul style="list-style-type: none"> • sytuacja finansowa przedsiębiorstw, ludności i administracji publicznej • stan i struktura usług finansowych • wielkość i struktura absorpcji europejskich środków publicznych • zewnętrzne przepływy kapitału finansowego
Innowacje	<ul style="list-style-type: none"> • innowacyjność • środowisko innowacyjne

Źródło: opracowanie własne.

⁹ Szczegółową analizę redefinicji czynników rozwoju regionalnego w układzie wyróżnionych subczynników zawiera praca Churski i in. (2017a).

3.1. Kapitał ludzki

Pojęcie kapitału ludzkiego jest definiowane jako zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia i witalności charakterystyczny dla danego społeczeństwa (Becker 1990, 1993; Domański 1993; Czapiński 2008) i komplementarne w stosunku do kapitału społecznego, który stanowi podstawę kulturowo-organizacyjną jego funkcjonowania. Należy pamiętać, że kapitał ludzki posiada charakter osobniczy i wiąże się z wiedzą, umiejętnościami i kompetencjami każdego człowieka. Aktualnie kapitałowi ludzkiemu przypisuje się rolę strategicznego zasobu dla utrzymania produktywności społeczeństw, zwracając uwagę na jego jakościowy, a nie ilościowy charakter (Dumas, Turner 2009; Jabłoński 2012). Zasoby kapitału ludzkiego, który stanowią ludzie wyposażeni w wiedzę naukową i umiejętności, są wykorzystywane w wykonywaniu działalności gospodarczej o charakterze innowacyjnym (Chojnicki, Czyż 2006). Z tego względu na znaczeniu zyskują inwestycje w kapitał ludzki, które w dłuższym okresie mogą się przyczynić do dalszego wzrostu gospodarczego regionu (Herbst 2007; Bartnik 2016). Z punktu widzenia przebiegu procesu rozwojowego i znaczenia poszczególnych jego czynników kapitał ludzki jest ważniejszym niż kapitał społeczny czynnikiem rozwoju w obszarach relatywnie uboższych, do których zaliczyć można państwa i regiony Europy Środkowo-Wschodniej. Należy jednak pamiętać, że po przekroczeniu pewnego progu zamożności decydującego znaczenia dla dalszego rozwoju nabiera kapitał społeczny (Czapiński, Panek 2011). Przyczyną zewnętrzną negatywnie wpływającą na pogorszenie (najczęściej przejściowe) jakości kapitału ludzkiego są zjawiska kryzysowe, których następstwem jest m.in. brak środków na doksztalcanie czy niemożność wykorzystania swoich zasobów w warunkach bezrobocia. W warunkach kryzysu gospodarczego może nastąpić deprecjacja kapitału ludzkiego, która oznacza obniżenie jego wartości (Węziak-Białowolska, Kotowska 2014).

Do najważniejszych współczesnych redefinicji związanych z czynnikiem kapitału ludzkiego należy zaliczyć:

- pogłębiające się negatywne trendy demograficzne skutkujące obniżaniem przyrostu naturalnego, wywołane z jednej strony konsekwencjami przemian postmodernizacyjnych wzmacnianych integracją gospodarczą i globalizacją zapoczątkowanych w państwach i regionach Europy Zachodniej (Powell, Leedham 2009), a drugiej – efektami głębokiej transformacji państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej (Kołodko 2009);
- z jednej strony wydłużający się czas trwania życia, a drugiej strony poszerzający się katalog chorób cywilizacyjnych będących wynikiem nasilenia oddziaływania negatywnych uwarunkowań stanu zdrowia, determinujące zmianę struktury aktywności gospodarczej, w tym rozwój tzw. srebrnej gospodarki (*silver economy*) (Eitner i in. 2011; Usui 2011);
- rosnącą mobilność horyzontalną (przestrzenną) i wertykalną (społeczną) kapitału ludzkiego, która skutkuje zwiększeniem stopnia jego elastyczności i dopasowania, ale również prowadzi do zwiększenia stopnia jego zróżnicowania narodowościowego, kulturowego oraz religijnego (Kociszewski 2006; Zimmermann 2009), mogącą prowadzić do pogłębienia drenażu mózgow

(*brain drain*), co jest obserwowane w relacjach między państwami i regionami Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej (Beine i in. 2006);

- wzrastające znaczenie kwalifikacji i umiejętności, które w czasach postępującej postmodernizacji, globalizacji oraz integracji dotyczy przede wszystkim tzw. umiejętności miękkich (*soft skills*), takich jak kreatywność, inteligencja, innowacyjność czy przedsiębiorczość, zapewniających obok wzrostu jakości kapitału ludzkiego również rozwój kapitału społecznego (Cinque 2016);
- wzrost stopnia elastyczności rynku pracy warunkujący możliwość jego dostosowania do szybkich zmian, a tym samym determinujący stopień jego równowagi (Mironczuk 2013), w dużym stopniu kształtowany kosztami pracy, co uwidacznia się w relacjach między państwami i regionami Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej (Beugelsdijk i in. 2017).

3.2. Kapitał społeczny

Kapitał społeczny obejmuje normy, wartości, aktywność społeczną i zrozumienie zapewniające współpracę (relacje) wewnątrz – tworzące tzw. kapitał wiążący (*bonding social capital*) – i między grupami społecznymi – stanowiące tzw. kapitał pomostowy (*bridging social capital*) (Bourdieu 1986; Coleman 1988; Putnam 1995; Fukuyama 1997; Portes 1998; Lin 2001; Sztompka 2007, 2016; Czapiński 2008; Działek 2011). Jest komplementarny w stosunku do kapitału ludzkiego i stanowi podstawę kulturowo-organizacyjną jego funkcjonowania (Woolcock 1998; Komorowski 2010). Kapitał społeczny to zjawisko kulturowe i ma charakter dobra publicznego budowanego w długim horyzoncie historycznym (Czapiński 2008). Współcześnie w konsekwencji transformacji, w warunkach globalizacji wzmacnianej integracją gospodarczą oraz kształtowania się postmodernizacyjnych uwarunkowań kapitalizmu kognitywnego rola kapitału społecznego w regionalnym rozwoju społeczno-ekonomicznym wzrasta. Kapitał społeczny stanowi bowiem w tych warunkach fundament dla kształtowania rozwoju przedsiębiorczości oraz w istotny sposób sprzyja zakorzenianiu (*embeddedness*) przedsiębiorstw, wpływając na konkurencyjność i zjawisko tzw. lepkości regionu (*stickiness*), co ma szczególne znaczenie w sytuacji wzmożonej ruchliwości inwestycji (Cooke i in. 2005; Camagni 2008). Stan tego czynnika i jego przemiany w dużym stopniu zależne są m.in. od stopnia otwartości regionu na otoczenie zewnętrzne, w tym zdolności uczenia się przez działanie (*learning by doing*) (Hassink 2005; Rodríguez-Pose, Novak 2013).

Zasoby i jakość kapitału społecznego różnicują się w układzie regionów Europy Zachodniej oraz Środkowo-Wschodniej. W regionach Europy Zachodniej charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem dochodów i mniejszą ich nierównością poziom kapitału społecznego, zarówno wiążącego, jak i pomostowego, jest wyraźnie wyższy niż w Europie Środkowo-Wschodniej, w której jego tworzenie stanowi z pewnością wyzwanie przełamania erozji zaufania społecznego okresu socjalizmu i w rezultacie jest przesuniętym w czasie procesem długiego trwania, który może przynieść oczekiwane efekty dopiero w dłuższej perspektywie (Janc 2009; Sabatini, Sarracino 2015). Kapitał społeczny podobnie

do kapitału ludzkiego wykazuje silną wrażliwość na zjawiska kryzysowe. Kryzys może bowiem prowadzić do anomii społecznej i przejściowej erozji kapitału społecznego, wywołanej poczuciem niepewności w odniesieniu do warunków ekonomicznych i braku wsparcia ze strony państwa, co najczęściej wywołuje spadek zaufania zgeneralizowanego i instytucjonalnego. Warto w tym miejscu podkreślić, że kapitał społeczny postrzegany jest jako główny motor odbudowy gospodarki i społeczeństwa po kryzysie (Aldrich 2012; *Experiencing...* 2012).

Do najważniejszych współczesnych przemian związanych z czynnikiem kapitału społecznego należy zaliczyć:

- rosnące znaczenie uwarunkowań instytucjonalnych w kształtowaniu jakości kapitału społecznego jako czynnika rozwoju, determinujących przede wszystkim tzw. usieciwienie kapitału społecznego, czyli budowanie sieci powiązań społecznych (umożliwia to kapitał pomostowy), których brak ogranicza w dużym stopniu innowacyjność i konkurencyjność gospodarki (Amin 1999; Rodríguez-Pose 2013). Korzyści dla procesów rozwoju regionalnego płynące z budowania sieci powiązań między kluczowymi instytucjami, tj. prywatnymi firmami, uczelniami wyższymi i instytucjami naukowymi oraz administracją publiczną, identyfikuje się oraz systematyzuje w ramach koncepcji „potrójnej helisy” (*triple helix*) (Etzkowitz, Leydesdorff 1997; Etzkowitz 2002) lub „poczwórnej helisy” (*quadruple helix*) (Capello i in. 2009);
- utrzymujący się relatywnie niski poziom aktywności społecznej w państwach i regionach Europy Środkowo-Wschodniej, który po początkowym wzroście wywołanym transformacją ustrojową i gospodarczą obecnie nie wykazuje wyraźnych tendencji wzrostowych i utrzymuje się na niższym poziomie w stosunku do państw i regionów Europy Zachodniej, czego dowodem są m.in. różnice w wartościach wskaźników frekwencji wyborczej oraz wartościach wskaźnika poziomu zaufania do instytucji publicznych (Fidrmuc, Gërkhani 2008; Dzunić, Golubovic 2016);
- zmniejszający się poziom uczestnictwa mieszkańców w działalności organizacji pozarządowych, organizacji i stowarzyszeń lokalnych, wynikający z rosnących kosztów alternatywnych czasu wolnego, umacniania więzi społecznych czy udziału w działalnościach non profit. W przypadku państw i regionów Europy Zachodniej jest on wynikiem nasilających się procesów globalizacji, związanych z presją wydajnej pracy, zwiększonej mobilności przestrzennej pracowników i młodzieży, które wywołują stopniowe osłabianie kapitału wspólnotowego, malejące uczestnictwo w dobrowolnych stowarzyszeniach, osłabienie więzi nieformalnych i spadek poziomu zaufania, prowadząc do erozji kapitału społecznego (Antoci i in. 2009; Markowska-Przybyła 2016). W przypadku państw Europy Środkowo-Wschodniej stanowi dowód na niedorozwój instytucji i w konsekwencji często niewłaściwe działania ukierunkowane na poprawę partycypacji społecznej w życiu publicznym (Szawiel 2006; Ziółkowski 2012);
- niewystarczający poziom zaufania między podmiotami gospodarczymi, zwłaszcza w państwach i regionach Europy Środkowo-Wschodniej, ograniczający

innowacyjność i konkurencyjność, który może stać się hamulcem dla działań przedsiębiorczych (Westlund, Frane 2010; Tokalaki i in. 2016);

- atrofia więzi społecznych, erozja norm i wzorców charakterystyczna dla społeczeństw borykających się ze zjawiskami patologicznymi, których nasilenie obserwuje się we współczesnym zglobalizowanym społeczeństwie, ulegające jeszcze wzmocnieniu w okresie kryzysu. W rezultacie coraz większe obszary życia społecznego stają się miejscem funkcjonowania negatywnych jednostek lub grup nieformalnych, co wymaga ukierunkowanej i systemowej interwencji publicznej (Barczykowska 2011; Kondratowicz-Pozorska 2015). Jak stwierdza Francis Fukuyama (2003, s. 175), „można domniemywać, że skoro kapitał społeczny odzwierciedla istnienie norm kooperatywnych, dewiacyjne postawy społeczne wskazują *ipso facto* na brak tegoż kapitału (...)”.

3.3. Kapitał materialny

Ten rodzaj kapitału rozumiany jest jako wszelkie dobra materialne i niematerialne o charakterze antropogenicznym lub nieantropogenicznym¹⁰, które człowiek wykorzystuje w procesie produkcji bądź korzysta z nich w celu maksymalizowania własnych korzyści materialnych (np. powiększając kapitał finansowy) lub poprawy jakości życia i warunków prowadzenia działalności gospodarczej. Kapitał materialny w dużej części stanowi własność publiczną (rodzaj dobra publicznego – czystego lub mieszanego/niedoskonałego) i podstawę wszystkich innych działań społecznych i gospodarczych (Nijkamp 1984, 1986). Jego częściowa „detronizacja” nastąpiła wraz z transformacją gospodarki kapitalistycznej do etapu postmodernizacji, głównie na rzecz kapitału ludzkiego i kapitału społecznego (Coleman 1988; Hilpert 2006). Współczesne przemiany społeczno-ekonomiczne nie prowadzą do zasadniczej jego redefinicji, lecz eksponują zróżnicowanie jego stanu między państwami i regionami Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej. Wynika ono głównie z konsekwencji różnych ścieżek rozwojowych (*path dependency*) tych obszarów po II wojnie światowej. Kapitał materialny wykazuje relatywnie mniejszą niż inne czynniki wrażliwość na kryzys lub spowolnienie gospodarcze. Dotyczy ona przede wszystkim wyzwań związanych z kosztami utrzymania już posiadanego kapitału materialnego oraz jego modernizacji i rozwoju poprzez nowe inwestycje, które w przypadku braku zasilania zewnętrznymi środkami publicznymi przekraczają możliwości finansowe pojedynczych podmiotów prywatnych (Rothengatter 2011; Rodríguez-Pose, Ezcurra 2011, 2013).

Zakres współczesnych redefinicji związanych z czynnikiem kapitału materialnego obejmuje:

- wzrost znaczenia jakości środowiska przyrodniczego i w konsekwencji rozwoju sustensywnego dla kształtowania przewag konkurencyjnych i skutecznego

¹⁰ W anglosaskiej literaturze przedmiotu używa się pojęć: *physical capital*, *hard capital*, *hard infrastructure*, *soft infrastructure*, *critical infrastructure*, *natural resource*, *natural environment*.

pozyskiwania oraz zakorzeniania (*embeddedness*) mieszkańców i inwestycji (Porter 2002; Cooke i in. 2005);

- rosnące znaczenie jakości, a nie tylko gęstości infrastruktury technicznej w zapewnianiu funkcjonowania każdego terytorialnego systemu społecznego (często określane mianem infrastruktury krytycznej), której rozwój musi być dostosowany do specyfiki potrzeb danego terytorium, zarówno pod względem wielkości, jak i charakteru, w celu przeciwdziałania nieuzasadnionym rosnącym kosztom eksploatacji (Gorzelać 2009; Nurse 2012; Ambroziak 2014);
- zwiększającą się rolę dostępu do obiektów infrastruktury społecznej, nieograniczającą się jedynie do kształtowania poziomu i warunków życia mieszkańców oraz jakości życia, a także decyzji lokalizacyjnych inwestorów, ale związaną również z kształtowaniem odporności regionalnej w okresach kryzysu (Christopherson i in. 2010; Janowicz 2016).

3.4. Kapitał finansowy

Kapitał finansowy obejmuje całość wolnych środków finansowych, które mogą być przeznaczone na realizację nowych inwestycji podmiotów gospodarczych i sektora publicznego oraz konsumpcję inwestycyjną ludności. Opiera się on w dużym stopniu na mechanizmie montażu źródeł, włączając w nie zarówno środki własne, jak i instrumenty zwrotne oraz bezzwrotne. Kapitał finansowy w dużym stopniu może być zasilany źródłami zewnętrznymi, które mogą na stałe (poprzez bezpośrednie inwestycje zagraniczne – BIZ) lub czasowo (poprzez np. handel zagraniczny lub interwencje europejskich polityk publicznych) zwiększać jego wartość. W obecnych uwarunkowaniach głównych przemian społeczno-ekonomicznych towarzyszy temu jednak wzrost ryzyka związany z konsekwencjami wystąpienia szoków zewnętrznych oraz uzależniania finansowego, w tym prowadzącego do braku samodzielności operacyjnej. Rola kapitału finansowego w procesach rozwojowych wzrastała, a jego szczególne znaczenie w procesach rozwoju w bardzo istotny sposób ujawniło się w okresie ostatniego kryzysu gospodarczego. Kapitał finansowy odegrał ważną rolę w postępie technologicznym oraz budowaniu przewag konkurencyjnych zwłaszcza na etapie gwałtownego rozwoju innowacji finansowych, co miało miejsce od końca lat 70. XX w. (Gemzik-Salwach 2009). Według *Annual Reports of the Federal Reserve Board* (2017) kapitał finansowy oraz innowacje w jego zakresie stanowiły jedno z głównych uwarunkowań stabilizacji gospodarczej świata przed kryzysem. Doprowadziły one jednak również do wytworzenia się jednej z największych „baniek” spekulacyjnych w historii, której „eksplozja” stanowiła źródło ostatniego kryzysu gospodarczego. Zasięg jego oddziaływania w warunkach powszechnych przepływów finansowych, w wyniku integracji gospodarczej i globalizacji, objął z różnym nasileniem wszystkie państwa i regiony świata¹¹.

¹¹ Według Światowej Organizacji Handlu dzienne przepływy finansowe w 2008 r. wyniosły około 3000 miliardów dolarów amerykańskich, a roczna wymiana towarów i usług przekraczała 14 000 miliardów (*Territorial Impact...* 2013).

Przedmiotowe zróżnicowanie w przypadku Europy wskazało jednoznacznie na trzy najważniejsze prawidłowości. Po pierwsze, najszybciej negatywne konsekwencje zmian na rynkach finansowych odczuły obszary wzrostu gospodarczego szeroko otwarte na wymianę międzynarodową i innowacje (w tym finansowe), w granicach których obserwuje się koncentrację przestrzenną mieszkańców i działalności gospodarczej, czyli przede wszystkim europejskie aglomeracje i metropolie oraz najsilniejsze gospodarczo regiony. Po drugie, załamanie na rynku kredytowym i w konsekwencji na rynku pracy doprowadziły do gwałtownego spadku ogólnego popytu, co wytworzyło rosnącą presję na działalności przemysłowe i usługowe o zmiennym popycie, skutkując koncentracją negatywnych następstw w regionach Europy o silnych specjalizacjach w tego typu działalnościach. Po trzecie, w warunkach ograniczenia dostępności do kapitału finansowego szczególnego znaczenia nabrały środki publiczne, zwłaszcza pochodzące z budżetu UE, które niezależnie od koniunktury rynkowej utrzymywały wysoki poziom inwestycji, głównie w słabszych ekonomicznie państwach i regionach nowej części Wspólnoty (Capello i in. 2016). Wszystkie powyższe prawidłowości podkreślają konieczność nowego spojrzenia na czynnik kapitału finansowego oraz jego znaczenie w procesach rozwoju.

Do najważniejszych współczesnych przemian związanych z czynnikiem kapitału finansowego należy zaliczyć:

- pogarszającą się sytuację finansów publicznych stanowiącą konsekwencję kryzysu finansowego (państwa i regiony Europy Zachodniej) oraz instytucjonalnej kontroli publicznego popytu inwestycyjnego odbywającej się w warunkach postępującej integracji gospodarczej (państwa i regiony Europy Środkowo-Wschodniej) (*Territorial Impact...* 2013; Iammarino i in. 2017) przy jednoczesnym obniżeniu wielkości prywatnego popytu inwestycyjnego determinowanego wzrostem stóp procentowych w prywatnych inwestycjach oraz zapaścią kredytową, obserwowanym zwłaszcza w regionach o specjalizacji produkcyjnej, zarówno w Europie Zachodniej, jak i Środkowo-Wschodniej (Camagni, Capello 2014; Capello i in. 2016);
- wzrost znaczenia usług finansowych w poszerzeniu wielkości i struktury kapitału finansowego przedsiębiorstw, mieszkańców oraz administracji publicznej zwiększających ich możliwości nabywcze, a w konsekwencji wpływających na wartość popytu konsumpcyjnego i inwestycyjnego (Schwab, Sala-i-Martin 2015; Gołębiowski, Podlińska 2015), postrzegany nawet jako podstawowe uwarunkowanie dla kształtowania kapitału terytorialnego (Capello i in. 2009). Rola jakości usług finansowych wzrasta wraz z postępującą integracją gospodarczą poprawiającą dostępność do nowych instrumentów MSP, pozostawiając jednak wyraźną asymetrię między Europą Zachodnią a Europą Środkowo-Wschodnią w zakresie rozwoju tej sfery usług otoczenia biznesu (Krzyżanowska, Kowalewska 2015) oraz wskazując na dalsze istotne zmiany w ich funkcjonowaniu (*The Future of Financial...* 2015; *Cleared for Takeoff...* 2015);
- utrzymujące się znaczenie środków polityki spójności UE w kształtowaniu publicznego popytu inwestycyjnego w państwach i regionach Europy Środkowo-

- Wschodniej, przy jednoczesnym ich znaczeniu w kształtowaniu wielkości popytu inwestycyjnego w okresach kryzysu i spowolnienia gospodarczego (Olechnicka 2012; Rodríguez-Pose, Ezcurra 2011, 2013);
- zmianę znaczenia zewnętrznych przepływów kapitału finansowego w warunkach globalizacji wzmacnianej integracją gospodarczą w kontekście ich wpływu na ekspozycję na ryzyko kolejnych międzynarodowych kryzysów finansowych, co podkreśla konieczność z jednej strony ich dywersyfikacji, a z drugiej strony zakorzenienia (*embedding FDI*) (Surugiu, Surugiu 2015).

3.5. Innowacje

Innowacje rozumiane są jako wszystkie formy innowacyjności gospodarki dotyczące nowych rozwiązań technicznych i technologicznych, ale również nowych form organizacyjnych, instytucjonalnych i zarządczych. Stanowią one podstawowy czynnik rozwoju uwzględniany w każdej koncepcji modelującej przebieg tego procesu, co prawda początkowo rozumiany wąsko w sposób ograniczony do postępu technologicznego, ale z czasem definiowany szerzej, w tym z uwzględnieniem wymiaru organizacyjnego, instytucjonalnego i zarządczego innowacji. Innowacyjność dotyczy zdolności do generowania i przyswajania szeroko rozumianych innowacji technologicznych i organizacyjnych, co może się odbywać w regionie przez budowanie usieciowionego środowiska innowacyjnego opierającego się na poczwórnej helisie (Etzkowitz, Leydesdorff 1997; Etzkowitz 2002): sektor naukowy, sektor gospodarczy, sektor publiczny, w tym administracja oraz społeczeństwo. Adaptacja innowacji może odbywać się również jako konsekwencja efektu rozlewania się wiedzy (*knowledge spillover*) oraz procesu uczenia się regionów (*learning regions*), co determinowane jest stopniem otwartości regionu na przepływy z otoczeniem i pośrednio wzmacniane jest migracjami, BIZ oraz handlem zagranicznym (Lambooy 2005; Tödtling i in. 2006). Prowadzi to do powszechnego już przekonania, że podstawą aktualnego kształtowania się przewag konkurencyjnych jest innowacyjność (Porter 2002), a usieciowione terytorialnie czynniki rozwoju wraz z innowacjami tworzą swoiste środowisko (Aydalot 1986), postrzegane jako podstawa kapitału terytorialnego (Jewtuchowicz 2016; Churski i in. 2017b) będącego fundamentem współczesnej endogenizacji procesów rozwoju. Należy podkreślić, że innowacje stają się czynnikiem, który odgrywa kluczową rolę w krystalizacji nowego modelu gospodarczego po kryzysie, gdyż inne uwarunkowania, takie jak wzrost ludności czy wzrost spowodowany konsumpcją, nie są już obecnie osiągalne zwłaszcza w krajach i regionach rozwiniętych (Fagerberg, Verspagen 2009; Azomahou, Diene 2012; Robledo, Saavedra 2016). Europa jako całość przegrywa konkurencję na rynku światowym pod względem innowacji w nauce i technologii oraz nie wykazuje widocznych specjalizacji w tym zakresie, co uzasadnia podjęcie systemowych działań wzmacniających ten czynnik rozwoju, co jednak jest niezmiernie trudne bez jednoczesnego powiększania różnicowań przestrzennych rozwoju między państwami i regionami Europy Zachodniej i Środkowo-Wschodniej (Cooke i in. 2011; Rodríguez-Pose, Tselios 2011; Jones 2015).

Zakres współczesnych redefinicji związanych z czynnikiem innowacji technologicznych i organizacyjnych obejmuje:

- wzrost znaczenia zdolności do kreacji innowacji *ex ante* rozumianych jako przypuszczalna możliwość wprowadzenia nowych rozwiązań¹², poprzez wykorzystanie posiadanych zasobów i efektów aglomeracyjnych, co stanowi przewagę konkurencyjną państw i regionów Europy Zachodniej w stosunku do ograniczonych możliwości państw i regionów Europy Środkowo-Wschodniej. Innowacje bowiem poprzez umiejętne zarządzanie wiedzą i kapitałem terytorialnym stanowią obecnie kluczowy czynnik sukcesu i wzrostu regionów (Weresa 2007; Popławski, Połak 2011; Romanowska 2014; Capello i in. 2016);
- poszerzenie znaczenia zakresu pojęciowego środowiska innowacyjnego obejmującego poczworną helisę: gospodarkę – administrację – naukę – społeczeństwo¹³ (Etzkowitz, Leydesdorff 2000; Afonso i in. 2012), którego tworzenie i wzmacnianie w dużym stopniu determinowane jest efektywnością działania instytucji (Romanowska 2014) tworzących warunki do zarządzania wiedzą, w tym tworzenia możliwości dla jej przepływów między poszczególnymi składnikami poczwornej helisy, skutkując wyraźnym podziałem na obszary o lepszych (Europa Zachodnia) i gorszych (Europa Środkowo-Wschodnia) predyspozycjach w tym zakresie (Capello i in. 2009). Zdolność do generowania wiedzy lub absorpcji wiedzy w celu generowania innowacji jest uważana za najważniejszą, w warunkach oddziaływania globalizacji i integracji gospodarczej, determinantę wzrostu konkurencyjności (*Territorial Impact...* 2013), co w obecnych uwarunkowaniach globalnych nie stanowi efektu prostego wzrostu nakładów na działalność B+R (Olechnicka 2013);
- rosnące znaczenie innowacji organizacyjnych w stosunku do technologicznych, związanych zwłaszcza z poprawą sprawności organizacyjnej administracji, wzmacniania zachęt do uczenia się (Barca 2009; Rodríguez-Pose, Novak 2013) oraz korzyści poszerzania dostępu do nowych instrumentów finansowych (*The Future of Financial...* 2015).

Podsumowując, wskazane tendencje potwierdzają dużą stabilność katalogu czynników rozwoju regionalnego, które uwzględnia się zarówno na gruncie teoretycznego wyjaśniania procesów rozwoju regionalnego, jak i programowania oraz realizacji interwencji w ten proces w ramach polityki regionalnej. Stabilności katalogu czynników towarzyszą wyraźnie zarysowujące się tendencje do redefinicji ich znaczenia oraz sposobu oddziaływania na proces rozwoju. Współczesne podejście do czynników rozwoju wyraźnie preferuje podejście oddolne, *bottom-up*, bazujące na primacie czynników endogenicznych nad czynnikami egzogenicznymi (Churski 2014). W konsekwencji szczególnego znaczenia nabierają uwarunkowania przestrzenne różnicujące czynniki rozwoju w poszczególnych obszarach, tworząc ich specyficzny i wymagający dedykowanego działania kapitał terytorialny. Uzasadnia to zmianę modelu interwencji polityki regionalnej

¹² Obok innowacji *ex post* rozumianych jako efekt innowacyjności mieszkańców danego terytorium.

¹³ Poszerzaną już w literaturze przedmiotu o kolejny piąty element: środowisko naturalne społeczeństwa (Carayannis i in. 2012).

z podejścia *one size fits all* do podejścia *place based policy* (Tödtling, Trippel 2005; Barca i in. 2012) i w pełni uzasadnia tezę José Villaverde'a (2006, s. 131), że „przestrzeń odgrywa istotną rolę w procesie wzrostu gospodarczego i konwergencji”.

4. Wnioski

Wyniki przeprowadzonej analizy prowadzą do wniosku, że ewolucja teoretycznych podejść do procesów rozwojowych oraz czynników je kształtujących nawiązuje wprost do momentów przesileni obserwowanych w cyklach koniunkturalnych gospodarki światowej. Przesilenia te przyjmują postać nieraz bardzo głębokich kryzysów i stają się akceleratorami dla poszukiwań nowych modeli rozwoju i podejść w interpretacji jego uwarunkowań, przebiegu oraz rezultatów. Jednym z takich momentów był z pewnością kryzys naftowy pierwszej połowy lat 70. XX w., który na gruncie teoretycznym zakończył okres optymizmu lat 60. opierający się na głębokim przekonaniu o skuteczności paradygmatu keynesowskiego w kontrolowaniu zagregowanego popytu (Plosser 1989). Niedoskonałość modeli makroekonomicznych w wyjaśnianiu procesów rozwojowych w pełni uwidoczniła się w warunkach rosnących niekontrolowanych fluktuacji ekonomicznych wzmacnianych w warunkach recesji. Przyczyniło się to do zwrotu w stronę zdobyczy ówczesnej analizy mikroekonomicznej (Friedman 1968; Lucas 1976), co doprowadziło w rezultacie zarówno do zmiany podejść w modelach makroekonomicznych (endogenizacja czynników), jak również *stricte* wzrostu znaczenia czynników i samego procesu rozwoju regionalnego i lokalnego w wyjaśnianiu zmian społeczno-ekonomicznych. Należy podkreślić, że zachodzące w tym okresie zmiany stały się przyczyną i podstawą wykrystalizowania się postmodernizacyjnych warunków funkcjonowania współczesnych gospodarek kapitalistycznych, które konsumując konsekwencje zmian transformacyjnych oraz rosnące oddziaływanie integracji gospodarczej i globalizacji, doprowadziły do ukształtowania się nowych elastycznych modeli organizacji działalności gospodarczej oraz nowych modeli akumulacji kapitału i systemu ich regulacji. Fakty te zwracają uwagę na współwystępowanie i współzależność przemian koncepcji teoretycznych oraz oddziaływania megatrendów przemian społeczno-ekonomicznych w procesie dotychczasowego redefiniowania czynników rozwojowych. Ostatni kryzys finansowy (2008 r.) i jego konsekwencje społeczno-ekonomiczne stanowią zgodnie z powyższymi prawidłowościami uwarunkowania do dalszych zmian zarówno w warstwie teoretycznej, jak i w warstwie praktycznej identyfikacji oraz kształtowania czynników rozwoju. W tej pierwszej warstwie przejawiają się one postępującą endogenizacją rozwoju (Grefe 2007; Churski, Kołsut 2017) oraz wzrostem znaczenia heterogeniczności przestrzeni, a w konsekwencji zróżnicowania kapitałów terytorialnych poszczególnych obszarów w kształtowaniu ich trajektorii rozwojowych (Camagni 2008; Jewtuchowicz 2016). Natomiast w warstwie praktycznej wiążą się z pogłębiającą się globalizacją wzmacnianą poszerzającymi się procesami integracji gospodarczej, skutkującymi wzmacnianiem aspektów jakościowych kształtujących transformujące się uwarunkowania

kapitalizmu kognitywnego. Uzasadnia to konieczność zweryfikowania dotychczasowego zakresu i znaczenia czynników rozwoju regionalnego, co stanowiło zasadniczy cel niniejszej pracy.

Współczesne zmiany zakresu i znaczenia czynników rozwoju regionalnego, dokonujące się w warunkach oddziaływania megatrendów przemian społeczno-ekonomicznych oraz ewolucji i adaptacji koncepcji teoretycznych służących ich identyfikacji i interpretacji, można usystematyzować w trzech najważniejszych punktach:

- współczesne przemiany czynników rozwoju regionalnego stanowią efekt oddziaływania przemian społeczno-ekonomicznych związany z procesami integracji gospodarczej oraz globalizacji, które w największym stopniu kształtują zmieniające się warunki dla prowadzenia działalności gospodarczej oraz jakości życia mieszkańców, określające specyfikę kolejnego, postmodernizacyjnego, etapu rozwoju gospodarki i społeczeństwa będącego następstwem zmian uruchomionych procesami transformacji;
- oddziaływanie głównych współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych w mniejszym stopniu wpływa na zmianę katalogu czynników rozwoju regionalnego, a w większym stopniu wskazuje na zmieniające się znaczenie w ich identyfikacji oraz kształtowaniu subczynników. Zmiany te potwierdzają specyfikę współczesnych tendencji procesów rozwojowych, w których systematycznie spada znaczenie wymiaru ilościowego czynnika na rzecz wzrostu znaczenia jego cech jakościowych, stanowiących aktualnie podstawę budowania przewag konkurencyjnych między poszczególnymi obszarami;
- w konsekwencji silnego oddziaływania na czynniki rozwoju regionalnego integracji gospodarczej i globalizacji koniecznością staje się włączenie przepływów składników je budujących w wewnętrzną konkretyzację operacyjną każdego z czynników rozwoju regionalnego. Współczesny etap głównych przemian społeczno-ekonomicznych oraz wynikających z nich zmian w uwarunkowaniach lokalnych i regionalnych rozwoju nie uzasadnia wyróżniania w strukturze czynników rozwoju regionalnego odrębnego czynnika związanego z przepływami osób, towarów i kapitału. Specyfika obecnych procesów rozwojowych uniemożliwia wręcz jednoznaczne rozdzielenie ich aspektów wewnętrznych i zewnętrznych. Potwierdza to rosnąca skala ich usieciowienia endogenicznego i egzogenicznego, w istotny sposób zależna od uwarunkowań instytucjonalnych oraz budująca poziom i jakość rezyliencji. Jest to widoczne zwłaszcza w przemianach zyskujących nieustannie na znaczeniu czynników kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, innowacji technologicznych i organizacyjnych, których usieciowienie buduje jakość środowiska kapitału terytorialnego poszczególnych obszarów.

Literatura

Afonso O., Monteiro S., Thompson M., 2012, „A growth model for the quadruple helix”, *Journal of Business Economics and Management*, listopad, <http://www.questia.com/read/1G1-310868541/a-growth-model-for-thequadruple-helix> (dostęp: 20.09.2017).

- Aldrich D.P., 2012, *Building Resilience: Social Capital in Post-Disaster Recovery*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Ambroziak A.A., 2014, „Review of the literature on determinants of the locational attractiveness of regions”, w: A.A. Ambroziak (red.), *New Cohesion Policy of the European Union in Poland: How It Will Influence the Investment Attractiveness of Regions in 2014–2020*, Cham: Springer.
- Amin A., 1999, „An institutionalist perspective on regional economic development”, *International Journal of Urban & Regional Research*, t. 23, nr 2, s. 365–378.
- Annual Reports of Board of Governors of the Federal Reserve System*, <https://www.federalreserve.gov/publications/annual-report.htm> (dostęp: 17.09.2017).
- Antoci A., Sabatini F., Sodini M., 2009, *The Fragility of Social Capital*, FEEM Working Paper.
- Aydolat Ph. (red.), 1986, *Milieux innovateurs en Europe*, Paris: GREMI, C3E.
- Azomahou T.T., Diene M., 2012, „Polarization patterns in economic development and innovation”, *Structural Change and Economic Dynamics*, t. 23, nr 4, s. 421–436.
- Barca F., 2009, *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy.
- Barca F., McCann P., Rodríguez-Pose A., 2012, „The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches”, *Journal of Regional Science*, t. 52, nr 1, s. 134–152.
- Barczykowska A., 2011, *Kapitał społeczny a zjawiska patologii społecznej w wielkim mieście*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Bartnik K.M., 2016, „Znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego w rozwoju regionalnym na przykładzie Finlandii”, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, t. 4, nr 6, s. 7–26.
- Baudrillard J., 1981, *For a Critique of the Political Economy of the Signs*, St. Louis: Telos Press.
- Becker G.S., 1990, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Becker G.S., 1993, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Beine M., Docquier F., Rapoport H., 2006, *Brain Drain and Human Capital Formation in Developing Countries: Winners and Losers*, ECON Working Papers, t. 23.
- Bell D., 1973, *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Beugelsdijk S., Klasing M.J., Milionis P., 2017, „Regional economic development in Europe: The role of total factor productivity”, *Regional Studies*, t. 52, nr 4, s. 461–476, <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00343404.2017.1334118> (dostęp: 15.12.2017).
- Borst G.H., Stein J.L., 1964, *Economic Growth in Free Market*, Columbia: Columbia University Press.
- Boudeville J.R., 1964, „Note sur l'intégration des espaces économiques”, *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 153, seria L, 14, s. 5–74.
- Boudeville J.R., 1972, *Aménagement du territoire et polarization*, Paris: Editions M.-Th. Génin.
- Bourdieu P., 1986, „The forms of capital”, w: J.G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood Press.
- Boutang Y.M., 2012, *Cognitive Capitalism*, New York: Wiley.

- Camagni R., 1999. „The city as a milieu: Applying GREMI’s approach to urban evolution”, *Revue d’Economie Régionale et Urbaine*, nr 3, s. 591–606.
- Camagni R., 2008, „Towards a concept of territorial capital”, w: R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi (red.), *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe*, Berlin: Springer.
- Camagni R., Capello R., 2014, *Macroeconomic Conditions Beyond Territorial Elements in Forecasting Regional Growth: The MASS3 Model*, Science in Support of European Territorial Development and Cohesion Ed. ESPON, Luxembourg: ESPON.
- Capello R., 2014a, *Regional Economics: Routledge Advanced Texts in Economics and Finance*, London – New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Capello R., 2014b, „Proximity and regional innovation processes: is there space for new reflections?”, w: A. Torre, F. Wallet (red.), *Regional Development and Proximity Relations* (s. 163–194), Cheltenham, UK, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2009, *Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009 – 059/3, Amsterdam.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2016, „The costs of the economic crisis: Which scenario for the European regions?”, *Environment and Planning C: Government and Policy*, t. 34, s. 113–130.
- Carayannis E.G., Barth T.D., Campbell D.F., 2012, „The Quintuple Helix innovation model: Global warming as a challenge and driver for innovation”, *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 1:2, <http://www.innovation-entrepreneurship.com/content/1/1/2> (dostęp: 15.09.2017).
- Castells M., 2008, *Spółeczeństwo sieci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2005, *Rozwój społeczno-gospodarczy w ujęciu regionalnym*, Biuletyn KPZK PAN, z. 219, Warszawa: KPZK PAN, s. 8–23.
- Chojnicki Z., Czyż T., 2006, *Aspekty regionalne gospodarki opartej na wiedzy w Polsce*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Christopherson S., Michie J., Tyler P., 2010, „Regional resilience: Theoretical and empirical perspectives”, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, t. 3, nr 1, s. 3–10.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Churski P. (red.), 2009, *Spójność i konkurencyjność regionu wielkopolskiego. Wyniki projektu badawczego zrealizowanego w ramach konkursu dotacji Ministerstwa Rozwoju Regionalnego w zakresie wdrażania funduszy strukturalnych na poziomie Narodowej Strategii Spójności*, Umowa: DKS/DEF-VIII/POPT/04/275/09, Wersja CD, Poznań.
- Churski P., 2014, *The Social and Economic Growth vs. the Emergence of Economic Growth and Stagnation Areas*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Churski P., 2017, „Podejście zorientowane terytorialnie (*place based-policy*) – teoria i praktyka polityki regionalnej”, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, nr 41, s. 31–50.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017a, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*, 01/2017 – Working Paper of FORSED Project, Poznań: Zakład Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017b, *Współczesne wyzwania przemian czynników rozwoju regionalnego w warunkach podejścia zoriento-*

- wanego terytorialnie, 02/2017 – Working Paper of FORSED Project, Poznań: Zakład Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM.
- Churski P., Kołsut B., 2017, „Potencjał rozwojowy gminy Powidz w okresie postępującej endogenizacji procesów rozwoju”, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, nr 40, s. 35–52.
- Cinque M., 2016, „Lost in translation’: Soft skills development in European countries”, *Tuning Journal of Higher Education*, t. 3, nr 2, s. 389–427.
- Cleared for Takeoff: Five Megatrends That Will Change Financial Services*, 2015, Deloitte.
- Coleman J.S., 1988, „Social capital in the creation of human capital”, *American Journal of Sociology*, t. 94, s. S95–S120.
- Communication on a European Economic Recovery Plan. COM(2008) 800*, 2009, European Commission.
- Cooke P., Clifton N., Oleaga M., 2005, „Social capital, firm embeddedness and regional development”, *Regional Studies*, t. 39, nr 8, s. 1065–1077.
- Cooke Ph., Asheim B., Boschma R., Martin R., Schwartz D., Tödtling F. (red.), 2011, *Handbook of Regional Innovation and Growth*, Cheltenham, Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Czapiński J., 2008, „Kapitał ludzi i kapitał społeczny a dobrobyt materialny: polski paradoks”, *Zarządzanie Publiczne*, nr 2, s. 5–27.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2011, *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Doloreux D., Shearmur R., 2011, „Collaboration, information and the geography of innovation in knowledge intensive business services”, *Journal of Economic Geography*, t. 12, nr 1, s. 79–105.
- Domański S.R., 1993, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Drobniak A. (red.), 2014, *Urban Resilience Concept and Post-industrial Cities in Europe*, Katowice: University of Economics in Katowice, Helion.
- Dumas A., Turner B.S., 2009, „Aging in post-industrial societies: Intergenerational conflict and solidarity”, w: J. Powell, J.J. Hendricks (red.), *The Welfare State in Post-industrial Society: A Global Perspective*, Dordrecht: Springer.
- Działek J., 2008, „Geografia kapitału społecznego. Regionalne zróżnicowanie zasobów kapitału społecznego w Polsce”, w: M.S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitały ludzki i społeczny a konkurencyjność regionów*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Dzunić M., Golubovic N., 2016, „Social capital and corruption: Evidence from Western Balkan countries”, w: A. Karasavoglou i in. (red.), *The First Decade of Living with the Global Crisis Economic and Social Developments in the Balkans and Eastern Europe*, Cham: Springer International Publishing.
- Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses*, 2009, European Economy, 7, Luxembourg: European Commission.
- Eitner C., Enste P., Naegle G., Leve V., 2011, „The discovery and development of the silver market in Germany”, w: F. Kohlbacher, C. Herstatt (red.), *The Silver Market Phenomenon: Marketing and Innovation in the Aging Society*, Heidelberg: Springer.
- Etzkowitz H., 2002, *The Triple Helix of University-Industry-Government, Implications for Policy and Evaluation*, Working Paper, nr 11, Stockholm: Science Policy Institute.

- Etzkowitz H., Leydesdorff L. (red.), 1997, *The University in the Global Knowledge Economy*, London: Pinter.
- Etzkowitz H., Leydesdorff L., 2000, „The dynamics of innovation: From national systems and ‘Mode 2’ to a Triple Helix of university–industry–government relations”, *Research Policy*, t. 29, nr 2, s. 109–123.
- Experiencing the Economic Crisis in the EU: Changes in Living Standards, Deprivation and Trust*, 2012, European Quality of Life Survey, Dublin: Eurofund.
- Fagerberg J., Verspagen B., 2009, „Innovation studies – The emerging structure of a new scientific field”, *Research Policy*, t. 38, nr 2, s. 218–233.
- Farole T., Rodríguez-Pose A., Storper M., 2011, „Human geography and the institutions that underlie economic growth”, *Progress in Human Geography*, t. 35, nr 1, s. 58–80.
- Fidrmuc J., Gërzhani K., 2008, „Mind the gap! Social capital, East and West”, *Journal of Comparative Economics*, t. 36, s. 264–286.
- Friedman M., 1968, „The role of monetary policy”, *American Economic Review*, t. 58, nr 2, s. 1–17.
- Friedmann J., 1967, *A General Theory of Polarized Development*, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile, Op. 81, Santiago: Ford Foundation.
- Friedmann J., Alonso W., 1964, „Introduction”, w: J. Friedmann, W. Alonso (red.), *Regional Development and Planning: A Reader*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Fujita M., Krugman P., 2004, „The new economic geography: Past, present and the future”, *Papers in Regional Science*, t. 83, s. 139–164.
- Fujita M., Krugman P., Venables A., 1999, *The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade*, Cambridge – London: MIT Press.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fukuyama F., 2003, „Kapitał społeczny”, w: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw* (tłum. S. Dymczyk), Kraków: Zys i S-ka.
- Gemzik-Salwach A., 2009, „Innowacje finansowe jako przyczyna kryzysu na rynkach międzynarodowych”, *E-Finanse, Finansowy Kwartalnik Internetowy*, nr 3.
- Gerst J., Doms M., Daly M.C., 2009, „Regional growth and resilience: Evidence from urban IT centers”, *FRBSF Economic Review*, s. 1–11.
- Głuszczuk D., 2011, „Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty”, *Ekonomia*, nr (5)17, s. 68–80.
- Gołębiewski J., Podlińska O., 2015, „Konkurencyjność polskich regionów na tle Unii Europejskiej”, w: K. Krzyżanowska, M. Roman (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego w Polsce*, Urząd Miejski w Pułtusku, Katedra Ekonomiki Edukacji, Komunikowania i Doradztwa Wydziału Nauk Ekonomicznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Pułtusk: Wydawnictwo Aleksander.
- Gorzela G., 1989, *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny, nr 14, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Gorzela G., 2009, „Fakty i mity rozwoju regionalnego”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2(36), s. 5–27.
- Greffe X., 2007, „The role of the social economy and local development, w: A. Noya, E. Clarence (red.), *The Social Economy: Building Inclusive Economies*, Paris: OECD.
- Haliassos M. (red.), 2013, *Financial Innovation: Too Much or Too Little?*, Cambridge, MA: MIT Press.

- Hartshorne R., 1956, *The Nature of Geography*, Lancaster, PA: Association of American Geographers.
- Hartshorne R., 1959, *Perspective on the Nature of Geography*, Chicago: John Murray.
- Harvey D., 1985, *The Urbanization of Capital*, Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization 2, Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey D., 1990, *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Blackwell.
- Harvey D., 2005, *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*, Stuttgart: Steiner.
- Harvey D., 2016, *Przestrzenie globalnego kapitalizmu*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Hassink R., 2005, „How to unlock regional economies from path dependency? From learning region to learning cluster”, *European Planning Studies*, t. 13, nr 4, s. 521–535.
- Herbst M. (red.), 2007, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój regionalny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hettner A., 1927, *Die Geographie — ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*, Breslau: Ferdinand Hirt.
- Hilpert U. (red.), 2006, „Knowledge in the region”, *European Planning Studies*, t. 14, nr 5, s. 581–599.
- Hodgson G.M., 2014, „What is capital? Economists and sociologists have changed its meaning: Should it be changed back?”, *Cambridge Journal of Economics*, t. 38, s. 1063–1086.
- How Regions Grow: Trends and Analysis*, 2009, Paris: OECD Publishing.
- Hudson R., 2010, „Resilient regions in an uncertain world: Wishful thinking or a practical reality?”, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, t. 3, nr 1, s. 11–25.
- Huwart J.Y., Verdier L., 2013, *Economic Globalisation: Origins and Consequences*, Paris: OECD Publishing.
- Iammarino S., Rodríguez-Pose A., Storper M., 2017, *Why Regional Development Matters for Europe's Economic Future*, Working Papers A series of short papers on regional research and indicators produced by the Directorate-General for Regional and Urban Policy WP 07/2017, Brussels: Regional and Urban Policy, European Commission.
- Investing or Growth: Building Innovative Regions Background Report*, 2009, Meeting of the Territorial Development Policy Committee (TDPC) at Ministerial Level 31 March, Paris: OECD.
- Isard W., 1960, *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*, New York: John Wiley & Sons.
- Jabłoński Ł., 2012, *Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza*, Warszawa: C.H. Beck.
- Janc K., 2009, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego i społecznego w Polsce*, Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Janowicz A., 2016, „Ocena wpływu środków Unii Europejskiej na wybrane wskaźniki społeczno-gospodarcze Polski w latach 2004–2013”, *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*, nr 1(52), s. 56–115.
- Jewtuchowicz A., 2016, „Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego”, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, t. XCVIII, s. 221–235.
- Jones Ch.I., 2015, *The Facts of Economic Growth*, NBER Working Paper 21142, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Kociszewski J., 2006, „Mobilność siły roboczej w Polsce w procesie transformacji w układzie przestrzennym”, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 8, s. 449–469.

- Kołodko G., 2009, „Wielka Transformacja 1989–2029. Uwarunkowania, przebieg, przyszłość”, *Ekonomista*, nr 3, s. 353–371.
- Komorowski J.W., 2010, *Kapitał ludzki i jego współwystępowanie z sukcesem miasta (na przykładzie miast polskich). Koncepcje i instrumenty zarządzania procesami rozwoju i rewitalizacji miast*, Studia Miejskie, t. 1, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kondratowicz-Pozorska J., 2015, „Przeciwdziałania patologiom społecznym sposobem na wzmacnianie kapitału społecznego województwa zachodniopomorskiego”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach*, seria: *Administracja i Zarządzanie*, t. 106(33), s. 63–73.
- Krugman P., 1991a, *Geography and Trade*, Cambridge, MA: The MIT Press.
- Krugman P., 1991b, „Increasing returns and economic geography”, *Journal of Political Economy*, t. 99, nr 3, s. 483–499.
- Krugman P., 1995, *Development Geography, and Economic Theory (Ohlin Lectures)*, Cambridge – London: MIT Press.
- Krzyżanowska K., Kowalewska M.D., 2015, „Działalność małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce na tle krajów UE” w: K. Krzyżanowska, M. Roman (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego w Polsce*, Urząd Miejski w Pułtusku, Katedra Ekonomiki Edukacji, Komunikowania i Doradztwa Wydziału Nauk Ekonomicznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Pułtusk: Wydawnictwo Aleksander.
- Lambooy J., 2005, „Innovation and knowledge: Theory and regional policy”, *European Planning Studies*, t. 13, nr 8, s. 1137–1152.
- Lin N., 2001, „Building a network of social capital”, w: N. Lin, K. Cook, R.S. Burt (red.), *Social Capital: Theory and Research*, New York: Aldine De Gruyter.
- Lucas R.E., 1976, „Econometric policy evaluation: A critique”, *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, t. 1(1), s. 19–46.
- Lucas R.E., 1988, „On the mechanics of economic development”, *Journal of Monetary Economics*, t. 22, nr 1, s. 3–42.
- Lucas R.E., 1990, „Why doesn't capital flow from rich to poor countries?”, Papers and Proceedings of the Hundred and Second Annual Meeting of the American Economic Association (May, 1990), *The American Economic Review*, t. 80, nr 2, s. 92–96.
- Liotard J.F., 1979, *La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir*, Paris: Éditions de Minuit (wyd. polskie: 1997, *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, Warszawa: Fundacja Aletheia).
- Ma X., Timberlake M., 2013, „World city typologies and national city system deterritorialisation: USA, China and Japan”, *Urban Studies*, t. 50(2), s. 255–275.
- Makulska D., 2012, *Kluczowe czynniki rozwoju w gospodarce opartej na wiedzy*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego, t. 88, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Markowska-Przybyła U., 2016, *Determinanty kapitału społecznego w kontekście możliwości oddziaływania władz publicznych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, t. 418, Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
- Markowski T., 2015, „Zintegrowane planowanie rozwoju – dylematy i wyzwania”, *Studia KPZK PAN*, nr 161, s. 12–26.
- Masik G., Sagan I., 2013, „Economic resilience: The case study of Pomorskie Region”, *Raumforschung und Raumordnung*, t. 72, nr 2, s. 153–164.

- Miłośnik J., 2013, „Kapitał ludzki w dobie globalizacji i integracji”, *Studia Ekonomiczne*, nr 139, s. 29–40.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives*, New York: Warner Books / Warner Communications Company.
- Nijkamp P., 1984, „A multidimensional analysis of regional infrastructure and economic development”, w: A.E. Andersson, W. Isard, T. Puu (red.), *Regional and Industrial Development Theories, Models and Empirical Evidence*, Amsterdam: North-Holland Publishing.
- Nijkamp P. (red.), 1986, *Handbook of Regional and Urban Economics*, t. I, Amsterdam: Elsevier Science Publishers.
- North D.C., 1990, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, New York: Cambridge University Press.
- Nurse K., 2012, „The slowing down of the engine of growth was W.A. Lewis right about global economic crises and the impact on the peripheries?”, w: A. Deshpande, K. Nurse (red.), *The Global Economic Crisis and the Developing World Implications and Prospects for Recovery and Growth*, New York: Routledge.
- Olechnicka A., 2012, *Potencjał nauki a innowacyjność regionów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Olechnicka A., 2013, „Innowacje: tworzenie, dyfuzja, absorpcja”, w: K. Wojnar, A. Olechnicka (red.), *Terytorialny wymiar rozwoju: Polska z perspektywy badań ESPON*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Paelinck J., 1965, „La théorie du développement régional polarisé”, *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 159, seria L, 15, s. 5–47.
- Pająk K., Dahlke P., Kvilinskyi O., 2016, „Determinanty rozwoju regionalnego – współczesne odniesienie”, *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, t. 9, s. 109–122.
- Perroux F., 1955, „Note sur la nation de ‘pole de croissance’”, *Economie Appliquee*, t. 8, nr 1–2, s. 307–320.
- Pietrzyk I., 2007, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Plosser C.I., 1989, „Understanding real business cycles”, *The Journal of Economic Perspectives*, t. 3, nr 3, s. 51–78.
- Popławski Ł., Polák M., 2011, „Innovativeness in regional development: Selected problems”, The Małopolska School of Economics in Tarnów, *Research Papers Collection*, t. 19, nr 2, s. 107–116.
- Porter J., 2002, *Embedding Foreign Direct Investment: Leed Programme*, Paris: Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, OECD.
- Porter M.E., 1990, *The Competitive Advantage of Nations*, New York: Free Press.
- Porter M.E., 2000, „Location, competition and economic development: Local clusters in global economy”, *Economic Development Quarterly*, t. 14, nr 1, s. 15–34.
- Portes A., 1998, „Social capital: Its origins and applications in modern sociology”, *Annual Review of Sociology*, t. 24, s. 1–24.
- Powell J.L., Leedham C., 2009, „Post-industrial society and aging in a global world: The demographic context of social welfare”, w: J. Powell, J.J. Hendricks (red.), *The Welfare State in Post-industrial Society: A Global Perspective*, Dordrecht: Springer.
- Przygodzki Z., 2016, „Kapitał terytorialny w rozwoju regionów”, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica*, nr 2(319), s. 83–97.

- Putnam R.D., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech* (tłum. J. Szacki), Kraków: Znak.
- Putnam R.D., 2008, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, 2009, Paris: OECD.
- Reshaping Economic Geography: World Development Report 2009*, Washington, DC: The World Bank.
- Richardson H.W., 1973, *Regional Growth Theory*, London: Macmillan.
- Robledo J.C., Saavedra J.P.H., 2016, „Patents and economic growth: Innovation of residents and non residents? / Patentes y crecimiento económico: Innovación de residentes o no residentes?”, *Desarrollo y Sociedad*, nr 76, s. 243–272.
- Rodríguez-Pose A., 2013, „Do institutions matter for regional development?”, *Regional Studies*, t. 47, nr 7, s. 1034–1047.
- Rodríguez-Pose A., Ezcurra R., 2011, „Is fiscal decentralization harmful for economic growth? Evidence from the OECD countries”, *Journal of Economic Geography*, t. 4, s. 619–643.
- Rodríguez-Pose A., Ezcurra R., 2013, „Political decentralization, economic growth and regional disparities in the OECD”, *Regional Studies*, t. 47, nr 3, s. 388–401.
- Rodríguez-Pose A., Garcilazo E., 2015, „Quality of government and the returns of investment: Examining the impact of cohesion expenditure in European regions”, *Regional Studies*, t. 49, nr 8, s. 1274–1290.
- Rodríguez-Pose A., Novak K., 2013, „Learning processes and economic returns in European Cohesion Policy”, *Investigaciones Regionales*, nr 25, s. 7–26.
- Rodríguez-Pose A., Tselios V., 2011, „Mapping the European regional educational distribution”, *European Urban and Regional Studies*, t. 18, s. 358–374.
- Romanowska E., 2014, „Ewolucja polityki innowacyjnej Unii Europejskiej. Strategia oraz instrumentarium wsparcia innowacyjności w kontekście integracji z UE”, *Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarce – Teoria i Praktyka*, nr 2, s. 5–27.
- Romer P., 1986, „Increasing returns and long-run growth”, *Journal of Political Economy*, t. 94, nr 5, s. 1002–1037.
- Romer P., 1990, „Endogenous technological change”, *Journal of Political Economy*, t. 98, nr 5, cz. II, s. 71–102.
- Romer P., 1994, „The origins of endogenous growth”, *The Journal of Economic Perspectives*, t. 8, nr 1, s. 3–22.
- Rothengatter W., 2011, „Economic crisis and consequences for the transport sector”, w: W. Rothengatter, Y. Hayashi, W. Schade (red.), *Transport Moving to Climate Intelligence New Chances for Controlling Climate Impacts of Transport after the Economic Crisis*, New York: Springer.
- Rybiński K., 2007, *Globalizacja w trzech odsłonach*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Sabatini F., Sarracino F., 2015, *Online Social Networks and Trust*, MPRA Paper, nr 62506, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/62506/1/MPRA_paper_62506.pdf (dostęp: 15.12.2017).
- Schwab K., Sala-i-Martin X., 2015, *The Global Competitiveness Report*, Insight Report, Geneva: World Economic Forum.
- Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion: My Region, My Europe, Our Future*, 2017, Luxembourg: European Commission.

- Solow R.M., 1956, „A contribution to the theory of economic growth”, *Quarterly Journal of Economics*, t. 70, nr 1, s. 65–94.
- Stachowiak K., 2017, *Gospodarka kreatywna i mechanizm jej funkcjonowania. Perspektywa geograficzno-ekonomiczna*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Strykiewicz T., 2005, „Sieciowa organizacja gospodarki a rozwój regionalny”, w: T. Czyż, H. Rogacki (red.), *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*, Biuletyn KPZK PAN, z. 219, Warszawa: KPZK PAN, s. 38–56.
- Strykiewicz T., 2011, „Rola geografii w badaniu procesów i struktur społeczno-gospodarczych w skali globalnej i regionalnej”, w: A. Kostrzewski, W. Maik, R. Brudnicki (red.), *Geografia wobec problemów współczesności. Funkcje poznawcze i praktyczne geografii*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy.
- Surugiu M-R., Surugiu C., 2015, „International trade, globalization and economic interdependence between European countries: Implications for businesses and marketing framework”, *Procedia Economics and Finance*, t. 32, s. 131–138.
- Szawiel T., 2006, „Społeczeństwo obywatelskie i kapitał społeczny w Polsce na przełomie wieków (1995–2001)”, w: A. Miszalska, A. Piotrowski (red.), *Obszary ładu i anonii. Konsekwencje i kierunki polskich przemian*, Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Szlachta J., 1990, *Gospodarka regionalna w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Restrukturyzacja gospodarki regionalnej i lokalnej*, 2, Poznań: Instytut Planowania, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu.
- Sztompka P., 2007, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka P., 2016, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Kraków: Znak.
- Taleb N.N., 2017, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, New York – London: Random House Publishing Group.
- Territorial Impact of Globalization for Europe and Its Regions (TIGER), Draft Final Report*, 2013, Luxembourg: ESPON & IGEAT.
- The Future of Financial Services: How disruptive innovations are reshaping the way financial services are structured, provisioned and consumed: An Industry Project of the Financial Services Community*, World Economic Forum, Prepared in collaboration with Deloitte, Final Report, June 2015.
- Tödting F., Lehner P., Trippel M., 2006, „Innovation in knowledge intensive industries: The nature and geography of knowledge links”, *European Planning Studies*, t. 14, nr 8, s. 1035–1058.
- Tödting F., Trippel M., 2005, „One size fits all? Towards a differentiated regional innovation policy approach”, *Research Policy*, t. 34, nr 8, s. 1203–1219.
- Toffler A., Toffler H., 1997, *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Tokalaki A., Michailidis A., Partalidou M., Theodossiou G., 2016, „Crisis and social capital in Greece: A comparative study between rural and urban communities”, w: A. Karasavoglou i in. (red.), *The First Decade of Living with the Global Crisis Economic and Social Developments in the Balkans and Eastern Europe*, Switzerland: Springer International Publishing.
- Usui Ch., 2011, „Japan’s population aging and silver industries”, w: F. Kohlbacher, C. Herstatt (red.), *The Silver Market Phenomenon: Marketing and Innovation in the Aging Society*, Heidelberg: Springer.

- Villaverde J., 2006, „A new look to convergence in Spain: A spatial econometric approach”, *European Urban and Regional Studies*, t. 13, nr 2, s. 131–141.
- Wallerstein I., 1996, *Historical Capitalism and Capitalist Civilization*, London – New York: Verso.
- Wallerstein I., 2004, *World-systems Analysis: An Introduction*, Durham – London: Duke University Press.
- Wallerstein I., Collins R., Mann M., Derluigian G., Calhoun C., 2013, *Does Capitalism Have a Future?*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Weresa, 2007, „Unia Europejska – Innowacyjne centrum czy peryferia świata?”, w: E. Kawecka-Wyrzykowska (red.), *Unia Europejska w gospodarce światowej – nowe uwarunkowania*, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Westlund H., Frane A., 2010, „Social capital and economic performance: A meta-analysis of 65 studies”, *European Planning Studies*, t. 18, nr 6, s. 893–919.
- Węziak-Białowolska D., Kotowska I.E., 2014, „Pomiar kapitału ludzkiego i jego zróżnicowanie według cech demograficznych, społecznych i ekonomicznych”, w: I.E. Kotowska (red.), *Rynek pracy i wykluczenie w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny*, Warszawa: MPiPS.
- Whittlesey D., 1954, „The regional concept and the regional method”, w: P.E. James, C.F. Jones (red.), *American Geography: Inventory and Prospect*, Syracuse: Syracuse University Press.
- Williamson J.G., 1965, „Regional inequality and the process of national development: The description of the patterns”, *Economic Development and Cultural Change*, t. 13, s. 3–45.
- Woolcock M., 1998, „Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework”, *Theory and Society*, t. 27, nr 2, s. 151–208.
- Wosińska W., 2010, *Oblicza globalizacji*, Sopot: Smak Słowa.
- Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Mogiła Z., Szlachta J., Zaleski J., 2015, *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Zimmermann K.F., 2009, *Labor Mobility and the Integration of European Labor Markets*, Discussion Paper Series IZA DP, 3999, Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Ziółkowski M., 2012, „Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim”, *Studia Edukacyjne*, nr 22, s. 7–27.